

Абдышова З.А.

Ч.АЙТМАТОВДУН «КЫЯМАТ» РОМАНЫНДАГЫ НУМЕРАТИВДИК СӨЗДӨР

Абдышова З.А.

НУМЕРАТИВНЫЕ СЛОВА В РОМАНЕ Ч.АЙТМАТОВА «ПЛАХА»

Z.A. Abdysheva

NUMERATIVE WORDS IN AITMATOV'S NOVEL «SCAFFOLD»

УДК: 890:57-17

Макалада кыргыз тилиндеги нумератив сөздөр жөнүндө маалымат берилип, Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы нумератив сөздөр иликтөөгө алынды.

Негизги сөздөр: роман, стиль, лексика, мааниси, лингвистика.

В этой статье дана информация о нумеративах в кыргызском языке и исследовано использование нумеративов в романе «Плаха» Ч. Айтматова.

Ключевые слова: роман, стиль, лексика, значение, лингвистика.

This article contains information about the numerals in the Kyrgyz language and the use of numerals in the novel "Scaffold" by Ch. Aitmatov.

Key words: novel style, vocabulary, meaning, linguistics.

«Нумератив» – латын сөзүнөн алынып (numerus), адегенде бөлмөнү эмеректештирүү маанисин билдирген. Аны голланд тилинен өздөштүрүлгөн деген божомол бар. Айрым лингвистикалык адабияттарда ал классификатор деп аталып, сан атооч + зат атооч сыяктуу конструкцияны түзүү үчүн колдонулуучу лексика-грамматикалык өзүнчө топ болуп саналат деп мүнөздөлөт [5:6].

Нумеративдик сөздөр башка толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле тилибизде кеңири тараган жана өз алдынча функцияга ээ болгон сөздүн тобуна жатат. Алар заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн ченин, санын, салмагын, аралыгын, бүтүндүк топтун бөлүгүн аныктоо үчүн колдонулган жалпы бирдиктердин жыйындысы болуп саналат [5:3]. Андыктан, азыркы мезгилде күнүмдүк турмушубузда чен бирдиктерди пайдаланган учурларыбыз бизге байкалбаганы менен кеңири колдонулуп жаткандыгыбыз ачык-айкын экендигин байкоого болот. Мисалы, кадам, карыш, кулач, чымчым, ууртам ж.б.

Бирок ага карабастан, көп сөздөрүбүздүн унутулуп бараткандыгы, алардын семантикасын тактап азыркы окурманга (анын ичинен студенттерге) жеткирүү, ошонун эсебинен сөздүк корун байытуу бүгүнкү күндүн талабы экендиги талашсыз.

Нумеративдик сөздөрдүн тарыхый жактан калыптанышына, функционалдык өзгөчөлүгү тууралуу азыноолак маалымат берүүгө болот. Анткени, азыркы кездеги биз колдонуп жүргөн узундук, салмак, аянт, көлөм, убакыт бирдиктери эне тилибизге Совет бийлиги менен кошо келип кирди. 1918-жылы азыркы кездеги биз колдонуп жүргөн чен бирдик-

терге өтүү жөнүндө чечим чыгарылып, 1927-жылы эски чен бирдиктерди колдонууга биротоло тыюу салынган, – деген пикирди Б. Кадыров «Манас» эпосундагы чен бирдиктер» деген макаласында учкай маалымат берген [8:70]. Ал эми түрк тилдеринин ичинен өзбек тилиндеги нумератив сөздөр байыркы экендиги, айрым өлчөө бирдиктери колдонуудан чыгып калган же колдонуу чөйрөсү азайып, пассивдүү лексикага айлангандыгы «Азыркы өзбек адабий тили» эмгегинде айтылган [7:266].

Бул маселе кыргыз тилинде көп жактуу изилденбесе да, кыргыз эли байыркы мезгилден бери эле чен бирдиктерди колдонуп келгендигин элдик оозеки чыгармалардан билүүгө болот. Мисалы, «Кыз узатуу» тоюндагы көрүшүү ырын алсак:

Алты кулач сым аркан,

Тартпайт белек, ардагым.

Айланайын ардагым,

Үзүк бою от жаксаң.

Түтүн кылбай өчүргүн.

Кыргыз тилиндеги нумеративдик сөздөрдү окумуштуу Н.Ө. Чечейбаева [6:73] лексикалык маанилерине карай;

Заттын жеке-жеке даанасын билдирүүчү нумеративдик сөздөр;

Салмакты, өлчөмдү, бүтүндүн бөлүгүн билдирүүчү нумеративдик сөздөр;

Мезгилди, убакытты билдирүүчү нумеративдик сөздөр;

Узундук өлчөмүн билдирүүчү нумеративдик сөздөр;

Аянттын өлчөмүн билдирүүчү нумеративдик сөздөр.

Көлөмдү билдирүүчү нумеративдик сөздөр деп топторго бөлүштүрүп ошону менен бирге семантикалык өзгөчөлүгүнө карай атайын изилдөөнү талап кылуучу маселе экендигин айткан.

Ал эми окумуштуу Э.Нуруев «Кыргыз тилиндеги нумеративдер» деген китебинде нумеративдик сөздөрдү кеңири изилдөөгө алган. Окумуштуу кыргыз тилиндеги нумеративдик сөздөрдүн келип чыгышын теги жагынан, функционалдык жагынан бир кылка эмес экендигин айтат да, алардын айрым тобу байыртадан эле жалпы байыркы түрк элдеринде кеңири колдонулуп келсе, көпчүлүгү кийинчерээк башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгүн, ошондой эле, тарыхый жактан алганда, кээ бир нумеративдер белгилүү мезгил ичинде колдонулуп кийинчерээк эскирген сөзгө айланып кеткендигин белгилейт. Анын ою боюнча функционалдык жактан алганда

нумеративдик сөздөр өтө көп кырдуу келет, башкача айтканда, кээ бир нумеративдер ар убак өлчөө, ченөө кызматында колдонулса, башка бир топтогу нумеративдерде өлчөө, ченөө функциясынан тышкары нагыз заттык мааниде да колдонула берет. Нумеративдик сөздөрдүн ушундай көп кырдуулугу аны түрлөргө бөлүштүрүүдө белгилүү кыйынчылыктарды пайда кылбай койбойт. Ошого карабастан, кыргыз тилиндеги нумеративдик сөздөрдү тарыхый жактан калыптанышына, функционалдык өзгөчөлүгүнө карай төмөнкүдөй топторго ажыратат:

- төл жана өздөштүрүлгөн нумеративдик сөздөр,
- эскирген жана азыркы нумеративдик сөздөр,
- нагыз жана функционалдык нумеративдик сөздөр [5:12]. Жогорудагы үч топко бөлүнгөн нумератив сөздөр өз алдынча майда топторго ажыратылган.

Нумеративдик сөздөр башка функциядагы сөздөр сыяктуу эле тилибизде кеңири колдонулган, саны жагынан арбын сөздөргө киргени менен бүгүнкү күндө жалпы элибиз кыргыз тилинин лексикасында өз орду бар чен бирдиктерди унутуп бараткандыгы өкүндүрөт.

Нумератив сөздөр жөнүндөгү түшүнүктү бир гана филолог-тилчи адистигиндегилер теориялык маселе катары гана билбестен, башкалар да ушундай баалуу мурастар бар экендигин таанып билүү максатында нумератив сөздөрдү окутуу маселеси ЖОЖдун улантаучу тайпаларына атайын окуу программасына киргизилген. [3:26]. Нумератив сөздөрдү окутууда Ч.Айтматовдун «Кыямат» романын негиз катары карадык. Анткени,

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы нумератив сөздөрдүн колдонулушу боюнча дээрлик изилдөө жок десек болот. Жазуучунун бул чыгармасында нумератив сөздөр өтө арбын кездешет. Романдан төл жана өздөштүрүлгөн нумеративдик сөздөрдү кездештире алабыз. Мисалы, төл нумеративдик сөздөр: кадам, чакырым, сөөм, карыш, короо, үйүр, күн, ай, жыл, кылым, бармак басым, көл ордундай, бир үзүм, тай күчүк, тай канчык, куан дөбөт ж.б.

Буга далил катары:

Азыркы поезддин составдары бөтөнчө, узуну бир чакырым келет, анын башынан аягына чейин ким кыдырып карап чыкмак эле [1:59]. Мына ушерден эки жүз чакырым төмөнүрөөк Моюнкумдун чөлү жатат [1:138]. Экөө дализ менен баратты – алдыда Координатор – Ата, жанында жарты кадам улаш Авдий Калистратов [1:102] Менсиз бир кадам эч жакка жылбагыла, Авдия, уктунбу, Ленька? [1:141]. Кечки жарыкта бөрүлөрдүн үйүрү алиги жерге жетти [1:20] Акбара азыр үйүрүн аймактын ошол четине баштап баратты [1:20]. Короо-короо болуп жайылып жаткан жеринен миңдеген бөкөндөрдү эзелтен бери жашап келаткан бөрүлөр чабыт коюп дүргүтүп, бир короосу башка жайыттагыларды кошо үркүтүп. [1:12] Бирок кексе болгон көкжалдар күздү күтөт, жазгы тууттан көбөйүп кайра келген короо-короо бө-

көндөрдү кадимки сөксөөлдү чыбырдан күтөт [1:15] ж.б. ушул сыяктуу сүйлөмдөрдү келтирүүгө болот.

Жогорудагы келтирилген сүйлөмдөрдөгү нумератив сөздөр төмөнкүдөй маанини түшүндүрөт: [4].

Чакырым – кишинин кыйкырганда үнү жетерлик аралык өлчөмү, болжол менен бир километр чамасындагы аралык чени;

Кадам – буттун ар бир шилтеминин аралыгы, арыш, арышты керүү, кадамдоо аркылуу өлчөнгөн узундук же аралык чени;

Үйүр – малдын же жапайы айбандардын тобу;

Короо – малдын (кой, эчкинин) тобу [4].

Нагыз нумеративдик сөздөр сыяктуу эле өздөштүрүлгөн нумеративдик сөздөрдү да чыгармадан кездештирүүгө болот. Мисалы: десте, сом, гектар, чейрек, килограмм, грамм ж.б.

Буга далил катары:

Демек, кудайдын кудурети күч экени ырас, ар кандай гүлдөрдөн кураган бир десте сыяктанып, алтоо бириккенде алтоонун тең табият маңызы бирдей болуп чыкты [1:42]. Шопурга Петруха Өзү болуп берген акчадан чейректик тыйын төлөдү [1:121]. Алдаш көлүнүн кылаасындагы жүздөгөн-миңдеген гектар жерди байыртан ээлеп өскөн камыш өрткө кетти [1:261].

К. Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүгүндө:

Десте – (ир.) бир тутам деген өлчөө бирдиги;

Чейрек – (ир.) төрттүн бир бөлүгү;

Гектар – (ор.) он миң чарчы метрге барабар жер аянты деп берилген.

Ал эми функционалдык өзгөчөлүгүнө карай нагыз жана функционалдык нумеративдерди канчалык колдонуп жатканыбызды «Кыямат» романынын мисалында көрүүгө болот.

Чыгармадагы нагыз нумеративдик сөздөр:

Бир чымчымдап бергенибиз ага кочуштап сузгандай болбойбу [1:142]. Анткени аякта бир сындырым нанды да мээнет менен таап жеш керек [1:108]. Моржго окшогон чабагандар ага жетмек кайда, бирок аракет кылса алигидей мыжыкма чогултуп, бир үзүмдөн тилинин астына салып сорушат [1:63].

Мындагы чымчым, кочуш, сындырым, үзүм сыяктуу нагыз нумератив сөздөрдү окумуштуу Н.Ө.Чечейбаева «нукура нумеративдик сөздөр» [6:73] деп атаган.

Функционалдык нумеративдик сөздөргө:

Жалпы иштешкендердин эсебинен алынса да, Обердин атына кала турган иш – бир жашик арак болот [1:44]. Авдийге колуна тийген бир шише айран менен жыты буруксуган ак мөңкө калама токоч түндөгү тарткан азабы үчүн көктөн түшкөн ырыскы болуп көрүндү [1:222]. Арамдыгын албууттантып, өзү жакшы билген ык менен жарты стаканды бир тартып, анан дагы жарты стаканды кагып жиберип, анан жартыны согуп, кулагы тунгудай, кара жини кайнагыдай, эч тоскоол токтото алгыс болуп, арамдыгы күч алса... [1:45]. Кеңгиреген Петруха башын жазып алышка бир стакан ачуу, коюу чай ичип алды

да, кайсы бир вагондо келаткан өзүнө жөнөдү [1:115].

Кийинки бекетте Махач бир челек суу таап келди [1:160]. Базарбайга бир эле стакан берсе ыраазы болмок, а тигилер марттык кылып, бир бөтөлкөнү – жергиликтүү тамак-аш өнөр жайы чыгарган корто жашыл бөтөлкөлөр бар го, ошонун бирин бүтүндөй кармата беришти [1:269].

Жогорудагы жашик, шише, стакан, челек, бөтөлкө деген сөздөр сан атоочтор менен айкашып келди да нумеративдик кызмат аткарды.

Окумуштуу Э. Нуруев нумеративдик сөздөрдү семантикалык топторго ажыратууда тажик, өзбек, орус, казак, уйгур, каракалпак тилдериндеги нумератив сөздөрдүн семантикалык түрлөрүнө мүнөздөмө берүү менен кыргыз тилиндеги нумеративдик сөздөрдү төмөнкүдөй семантикалык түрлөргө ажыратат.

Биз ушул түрлөргө Ч.Айтматовдун «Кыямат» романынан мисалдарды табууга аракеттендик. Аны төмөнкүдөй таблица түрүндө чагылдырууга болот.

№	Нумеративдердин түрлөрү	Мисалдар
1	Мезгилдин, убакыттын ченемин билдирүүчү нумеративдер	Бостон ойлонуп бир саамга турду да, анан Акбара жара тартып кеткен койду ийнине арта салып, койлорду айдап үйгө жөнөдү (1:386). Кой айдасак – үч саат кетер, – деди Бостон (1:344). Кылымдап катып калган сенектиктен бошотуп, догматизмден куткарып, адам рухуна өзүнүн назилый ажаты болгон Кудайды даана тааный турган эркиндик берүү (1:105).
2	Узундуктун, аралыктын ченемин билдирүүчү нумеративдер	«Оо, кудайдын кудурети» – деди Авдий нашаны көрүп, кебетеси кадим эле отоо куурай экен, тизе боюндай болуп кишини магдыратып маң кылган күчүн кара. Конулунда ийин бар жылганын кырында дөңгөлөгү жылгындын боюнан ашкан жүк машиненин калдаган карааны туруптур (1:39). Бөлтүрүктөрүн жок биерде, жүз чакырым жерге жүгүрсөң да таппайсың, небак сатылып, саткан киши акчасын небак ичип салды (1:337).
3	Аянт ченемин билдирүүчү нумеративдер	Алар өжөр адамдар эле, азиялык субконтинентинин бармак басым Моюнкумун, аерде жашаган жаныбарларга учу-кыйры жок көрүнгөн... (1:18). Көл ордундай жерге жаныбарларды кансыратып, жанын денесинен бөлүп вертолёттон аткандарын токтотушпады.
4	Салмак өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер	Мына өзүңөр карап көргүлөчү: мен мурда ар койдон үч кило жети жүз граммдан жүн алып жүрдүм, а мындан жыйырма жыл илгери – баарыңар билесинер – ар койдон эки килодон алып, ошондон баштагам, б.а. жыйырма жыл кара жанды карч уруп атып бир кило жети жүз грамм

		коштум (1:326).
5	Көлөмдүн, сыйымдуулуктун өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер	Кенгиреген Петруха башын жазып алышка бир стакан ачуу коюу чай ичип алды да, кайсы бир вагондо келаткан өзүнө жөнөдү (1:115). Кийинки бекетте Махач бир челек муздак суу таап келди (1:160).
6	Бүтүндүн бөлүгүн, катарын, кабатын билдирүүчү нумеративдер	Ишенип кой, Авдий, өзүм да бир тамчы уурттабайм, Ленканын да оозун байлайм (1:117). Анткени аякта бир сындырым нанды да мээнет кылып таап жеш керек (1:108).
7	Группа, топ боюнча жамдап эсептөөнү билдирүүчү нумеративдер	1. Ээн талаада үйүр-үйүр болуп, ийри моюн, жоон өркөч төөлөр жүрөт (1:112). Андан суурулуп, жалын түксүйгө алдынан чыга келген дөбөтүн да каап кайра кайрып, үйүр-тобу менен заматта кайым болду... (1:133). Жүк поезддерден аларды топ-тобу менен кармап жатышпайбы (1:232).
8	Жашты, куракты билдирүүчү нумеративдер	Акбаранын тай канчык курагы, Ташчайнар болсо кунан дөбөттүккө жаңыдан жеткен кези. (А:14). Акбара бу жерлерди күчүк кезинен билет (1:19).
9	Затты, нерселерди жуптап көрсөтүүчү нумеративдер	1. Азыркы эки түгөй – бир жуп бөрүлөр ал кезде жаш эле – Акбаранын тай канчык курагы, Ташчайнар болсо кунан дөбөттүккө жаңыдан жеткен кези.
10	Акча наркын (бирдигин) билдирүүчү нумеративдер	Жанында бар болгону отуз беш сом менен кантип жан сактоо керек – Авдий ушуга бушайман эле. Москвага чейин плацкарта вагонуна түшүү отуз сом турат. (1:223).
11	Предметтерди, нерселерди жекелеп эсептөөгө байланыштуу нумеративдер	Эми болсо ошол көз ирмем жыргалга да акысы жок, бир түп шыралжындын түбүнө башын катып бөгүп жатат (1:141). Сиздин окуусунун абсолюттугун колдоп, дүйнө менен өз ажатыбыздын маңызына бир жолу жеткенибиз жетишет деген позицияны жактап күрөшүп жатабыз.
12	Адам ишмердигине байланыштуу нумеративдер	Ортодо болгон эки ооз сөздү он кайталап айттырды (1:126).
13	Табият кубулуштарына тиешелүү нумеративдер	градус, бал ж.б.

Таблицада көрсөтүлгөндөй нумератив сөздөрдүн 12 түрүнө романдан мисалдар келтирилди, ал эми табият кубулуштарына тиешелүү нумеративдер чыгармада жок экендиги аныкталды.

Жыйынтыгында «Кыямат» романын нумеративдик сөздөрсүз элестетүү мүмкүн эмес деген ойго келдик. Анткени «Моюнкум трагедиясында» короо,

үйүр, чакырым, кадам сыяктуу нумеративдер өтө арбын кездешет. Ал эми жазуучу жашты, куракты билдирүүчү нумеративдердин өзгөчө формасын колдонуу менен чыгармадагы Акбара менен Ташчайнардын жашын далилдүү көрсөтө алган. Мисалы, Акбаранын жашын тай канчык курагы деп, Ташчайнарды кунан дөбөт деп сүрөттөйт. Дагы бир белгилей кетчү нерсе нумеративдик сөздөрдүн синонимдерин жанаша колдонуу (үйүр-тобу, эки түгөй – бир жуп), бир сүйлөмдө эки же андан ашык нагыз нумеративдерди колдонуу (Бир чымчымдап бергенибиз ага кочуштап сузгандай болбойбу.) менен сүйлөмдөргө көркөмдүк бере алган.

Нумеративдик сөздөрдүн колдонулушун бир чыгарманын негизинде иликтөө менен жазуучунун тилдик каражаттарды пайдалануу бөтөнчөлүгүн байкадык. Ошондой эле бул мисалдарды кыргыз тилинин практикалык курсу сабагындагы «Нумеративдик сөздөр» деген тема өтүлгөн сабакта колдонуу аркылуу студенттердин сөздүк корун байытуу, унутулуп бараткан лексикалык минимумду кайра

жандандырып, күнүмдүк кебинде колдонууга өбөлгө жаратууга болот.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйындысы: 5-том. Роман, ангеме. Түз. А.Акматалиев. – 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2009.
2. Карасаев К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз – Ф.: 1986.
3. Кыргыз тилинин практикалык курсун ЖОЖдордун улуттук тайпаларында окутуунун программасы: Түз. Алиева Ф.Э. – Ош: 2009.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү Б.: – 2010.
5. Нуруев Э. Кыргыз тилиндеги нумеративдер. – Б.: Мектеп, 2002.
6. Чечейбаева Н.Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. «Илим» басмасы. Фрунзе, 1978.
7. Шабдурахманов Ш., Аскарлова М., Хожиев А. Азыркы өзбек адабий тили. 1-бөлүм. Ташкент. «Окутуучу» Н.: 1980.
8. Кадыров Ы. «Манас» эпосундагы чен бирдиктер. Шоокум. – 2010, № 3.

Рецензент: кандидат филологических наук Байгазиев С.О.